

Л. Ф. Д о р о ш и н а

Національна академія Національної гвардії України

Архетипна семантика орнітонімів у художньому ідіолекті О. Довженка

Дорошина Л. Ф. Архетипна семантика орнітонімів у художньому ідіолекті О. Довженка. У статті досліджується архетип як поліаспектне етнолінгвоментальне явище, аналізуються витoki та розвиток цього поняття. Розглядаються етнокультурні архетипові образи-орнітоніми як елементи характеристики українського простору, що формують у мові творів письменника мегаобраз країни, її національну ментальність. Здійснюється аналіз вербальних засобів, що художньо репрезентують ці образи в літературних творах О. Довженка. Фактичним матеріалом дослідження є мова кіноповістей «Земля», «Зачарована Десна», «Повість полум'яних літ», оповідання «Мати».

Ключові слова: архетип, етнокультурний архетип, архетиповий образ.

Дорошина Л. Ф. Архетипная семантика орнитонимов в художественном идиолекте А. Довженко. В статье исследуется архетип как полиаспектное этнолингвоментальное явление, анализируются истоки и развитие этого понятия. Рассматриваются этнокультурные архетипические образы-орнитонимы как элементы характеристики украинского пространства, формирующие в языке произведений писателя мегаобраз страны, её национальную ментальность. Проводится анализ вербальных средств, которые художественно презентуют эти образы в литературных произведениях А. Довженко. Фактическим материалом исследования является язык киноповестей «Земля», «Зачарованная Десна», «Повесть пламенных лет», рассказа «Мать».

Ключевые слова: архетип, этнокультурный архетип, архетипический образ.

Doroshyna L. F. Archetypical semantics of ornithonyms in the artistic idiolect of O. Dovzhenko. The article deals with the archetype as poliaspect lingvomental phenomenon and analyzes the origins and development of this concept. The article also examines ethno-cultural archetypal images bird names (ornithonyms) as define elements of the Ukrainian space that form the language of the writer's works megaimage of the country, its national mentality. It has been analysed of verbal methods which represent these images of Dovzhenko's literary works. The actual study material is a language of screenplays such as «Earth», «The Charmed Desna», «The Novel of Fiery Years», and a story «Mother».

Key words: archetype, ethno-cultural archetype, archetypal image.

Протягом останніх десятиліть у лінгвістиці особливої актуальності набувають питання національної специфіки мовних і мовленнєвих явищ, що дозволяють проникнути в глибини національного способу мислення, ментальності, світобачення. То-му на сучасному етапі розвитку мовознавства актуальним постає питання про архетип як поліаспектне етнолінгвоментальне явище.

Серед лінгвістичних робіт, присвячених природі архетипу, варто виділити праці С. Єрмоленко, В. Жайворонка, В. Кононенка, С. Кримського, О. Маленко, Л. Мацько, А. Мойсієнка, М. Моклиці, О. Селіванової, Н. Слухай, О. Федик, наукові розвідки М. Лановик, Н. Лисенко, В. Маринчака, а також дисертаційні дослідження Г. Кузь, Л. Ляшенко, С. Помирчої, Х. Старовойтової та ін., що з'явилися останнім часом.

Зміст поняття «архетип» набував різного значення у філософських поглядах Платона, Августина Блаженного, І. Канта, А. Шопенгауера, З. Фрейда. Але найглибше розробили це поняття

швейцарський психоаналітик і філософ культури К.-Г. Юнг та його послідовники. Архетипом вони називали явище сфери колективного несвідомого.

К.-Г. Юнг поділяв архетипи на психологічні (Велика Матір, Вічна Дитина, Старий Мудрець, Персона, Тінь, Аніма, Анімус, Самість та ін.) та культурні (Трійця, Життя, Смерть, Вічний Мандрівник та ін.) [8:451–453].

На сьогодні культурні архетипи дослідниками розглядаються як базисні елементи культури і поділяються на *універсальні культурні архетипи*, що втілили загальні структури людського існування, та *етнічні культурні архетипи* (етнокультурні архетипи), які є константами національної духовності. У кожній національній культурі домінують власні етнокультурні архетипи, які істотно визначають особливості світобачення, характеру, художньої творчості та історичної долі народу [7:38–39].

Одним із письменників, який відтворює не тільки особисте бачення світу, а й архетипові для української мовної свідомості вербальні коди, є О. Довженко. Проте питання мовної

характеристики етнокультурних архетипів у літературних творах цього письменника на сьогодні залишається перспективним для дослідження.

Метою статті є розгляд етнокультурних архетипових образів-орнітонімів як елементів характеристики українського простору, а також аналіз вербальних засобів, що художньо репрезентують ці образи.

Для слов'янської традиційної культури типовим є уявлення про птахів як напівземних, напівнебесних істот. За давніми космогонічними уявленнями, місце птаха на світовому дереві на його верхівці. Птах на світовому дереві означає верх і тому протиставляється тваринам класифікаторам низу – хтонічним тваринам, зокрема змії. Узагальнений образ птаха сприймається нашими предками передусім як символ божественної сутності, верху, низу, неба, духу неба, сонця, грому, вітру, хмари, свободи, життя, плодючості, достатку, натхнення, пророцтва, зв'язку між космічними зонами, душі, духу життя.

Звернення до світу птахів як до джерела знання про навколишнє середовище сягає в часи міфологічних уявлень про перетворення птахів на людей. Як зауважує М. Костомаров, одним з основних догматів давніх слов'ян було «птаховолхввання», що полягало в спробах дізнатися у птахів про своє майбутнє і переслати з ними повідомлення рідним і близьким [6:88].

Образ птаха втілював народне уявлення про смерть і народження, пов'язувався з уявленнями про життя та перевтілення душі. Поряд із тим, птахи виступали вісниками знань про майбутнє: ймовірно весілля, гостей, хворобу, нещастя тощо. Особливо любили предки перелітних птахів, які прилітають із вирію-раю: вони були вісниками весни, приплоду, врожаю, добра, здоров'я і щастя. Бог-Творець вселив у таких птахів душі дідів-прадідів та надприродні сили. Тому вони прихильні до людей і завжди приносили їм радість буття. Птахів поділяли на чистих (святих, добрих) і нечистих (диявольських, злих) [152:458].

У творах О. Довженка етнокультурний архетип *птах* реалізується через назви птахів, які: а) асоціюються з рідною домівкою, оселею – голуб, ластівка, соловей, горобець, курка, півень, качка (домашня), гусак; б) презентують орнітологічну систему Полісся – ворона, зозуля, перепілка, деркач, бугай, качка, нирець, курочка, чайка, кулик, вальдшнеп, кроншнеп, дупел. Словосполучення у саду і в полі: *Любив пташиний щebet у саду і в полі* [2:49], наведені в одних контекстах, і словосполучення у клуні та у лузі: *Ластівок любив у клуні, деркачів – у лузі* [2:49], наведені в інших, чітко ілюструють світосприйняття автором навколишнього світу і дозволяють простежити зіставлення: ластівка – клуня; деркач – луг.

Ворон (ворона) – нечистий зловісний птах, пов'язаний зі світом мертвих. Ворон – проклятий птах, про що свідчить його чорний, тяжкий колір. Бог прокляв його, бо він не повернувся до Ноєвого ковчегу. З іншого боку, ворон – священний птах: його не можна ні лякати, ні проганяти, бо він символізує невідомі людині сили й попереджає про лихе. Отже, не приносить злого, а попереджає про нього! Тож, ворон уважався мудрим віщуном. Також, за давніми віруваннями, цей птах асоціюється з довголіттям, мудрістю, знанням протє, де зберігаються скарби.

Ворони відчують зміну погоди. Разом із гайворонами та кречетами іноді влаштовують зловісні хороводи, які віщують загальну біду.

Ворон – птах, який літає, тому пов'язаний із небом. Водночас його чорний колір і звичка копатися в землі та в тілах померлих пов'язує його із землею. Тому ворон стає посередником між небом і землею. Частіше за все він опиняється посередником між живими та мертвими, наприклад, приносячи звістку про смерть сина або/чи коханого.

Слід зазначити, що інколи плутають ворона та ворону, проте вони відрізняються, у тому числі й символічністю. Ворона, на відміну від ворона, є символом спритності, хитрості, підступності, злодійства, поширення чуток. І якщо ворон кричить на нещастя, то ворона – на дощ [1:460].

У кіноповісті «Зачарована Десна» О. Довженко змальовує ворону, а не ворона: *Ворона знала кожного з нас як облупленого, бачила – хто чим дише і чого хоче* [2:69]. *Погодою у нас на сінокосі щось, казали, років з півтора ста завідувала ворона. Це була, так би мовити, наша фамільна ворона. Вона возсідала коло нашого куреня на високій сокорині і звідити бачила всіх нас <...> все чула і, найголовніше, віщувала погоду. Вона бездоганно вгадувала наближення дощу чи грому ще при безхмарному ясному небі <...>* [2:69]; *<...> вона крикне тричі спеціальним голосом* [2:69]

Письменник наділяє образ цієї пташки традиційними архетиповими характеристиками. Довголіття ворони підкреслює сполученням *років з півтора ста*; мудрість, обізнаність і поважність характеризує словосполученнями *знала кожного з нас; як облупленого; бачила всіх нас; все чула; хто чим дише; чого хоче*; урочистим дієсловом *возсідала*. Якість віщунки непогоди розкриває дієсловами-метафорами *завідувала (погодою), віщувала (погоду), вгадувала (наближення дощу чи грому), крикне (тричі)*; оцінним прислівником *бездоганно*; сполученням *спеціальним голосом*.

Епітет *фамільна* використовується письменником і для підкреслення належності ворони до сім'ї, і як ознака довголіття, тобто *знала не одне покоління, років півтора ста*.

Диявольська природа ворони визначається сполученням *нечиста сила: –Киш, нечиста сило!* [2:69].

Голуб – «Божа птиця», жертвний птах, символ чистоти, очищення, а також шлюбно-ритуальних обрядодійств. Це – посередник між Богом і людьми. Це – Дух Святий.

Голуб (голубка) у творах О. Довженка наділений загальноприйнятими характеристиками і є уособленням християнської віри, миру, спокою та злагоди, що підкреслюють слова *мир, благодать, знаменуючи: Над хатою піднялися у небо голуби, знаменуючи мир і благодать* [2:55].

За віруванням предків, священні голубоньки допомагали Всевишньому створювати світ. За багатьма повір'ями, голуба не можна ні вбивати, ні минувати в їжу, бо це – великий гріх, за яким не минути нещастя. Уважається, що хата, де водяться голуби, ніколи не знатиме пожежі.

У творах О. Довженка голуби співіснують поряд із людьми, мешкають біля їхніх осель: *Над хатою піднялись у небо голуби <...>* [2:55]; *<...> велике Бобиреве сімейство розговлялось на даху коло ясел в оточенні корови, коней, овечок, курей і голубів <...>* [2:59]. *Голуби у небі. Из стріх вода капле* [2:57]. *А надворі сонце гріє. Голуби літають, ніким не прокляті* [2:54].

Письменник змальовує голубів на тлі неба: *піднялись у небо голуби, голуби у небі, голуби літають*, що є символічною ознакою радості, піднесеності.

В українському світобаченні голуб є уособленням козака, любого, батька, побратима; голубка – матері, коханої, сестри; голубки – закоханих. О. Довженко широко використовує слова *голуб, голубка* у звертаннях як засіб пестливого позначення людини, чим засвідчує їх персоніфікаційні можливості та пріоритети, наприклад: *голубко* – до матері, *голубонько* – до доньки, *голубоньки, голуб'яточка, голуб'ята* – до молодих хлопців, *голубчики* – до чоловіків. Письменник уживає ці слова як у нейтральному значенні (*голубко*), так із суфіксами пестливості -оньк-, -чик-, -ят-, -очк- (*голубоньки, голубонько, голубчик, голуб'ята, голуб'яточка*): *– Де ж це було, голубоньки? – спитала Стояниха, зворушливо сплеснувши руками* [4:227]. *– Звиняйте, голуб'яточка, мій це* [5:323]. *– Голубчики, не трогайте <...>* [4:228]. *– Отак-то, голубонько, щоб ти знала, – сказала Антоніна Уляні по довгій паузі* [5:292].

Слова *голубонько, голубоньки, голуб'ята* О. Довженко супроводжує постійними епітетами *сизенька, моя, мої*, які виконують у словосполученнях не стільки описову, скільки емоційно-експресивну функцію: *Голубонько ж ти моя сизенька, квіточка <...>* [2:53]. *<...> Ой велике діло робите, голубоньки мої, – зітхнула Стояниха* [4:226]. *Він же вас постріляє, голуб'ята мої! – стара Бовкуниха мало не впала, поспішаючи назустріч бійцям* [5:323].

Соловей (соловейко) – «Божа», «свята» пташка, символ бога-громовика навесні. Соловей приносить весну в гаї і ліси. Його вважали співцем добра й кохання, а також символом радощів, молодості. У семантиці слова *соловей* закладена ідея вільного, безжурного життя.

О. Довженко поєднує слово *соловей* із дієсловом *щебетати*: *щебечуть солов'ї* [3:135]. У творах письменника соловей асоціюється з гаєм і лісом безпосередньо та садком зокрема: *Щебечуть солов'ї по молодих садках* [3:135]. *<...> щоб не злякати солов'я на вишині* [3:135].

Орнітонім *соловейко* містить значний заряд пестливості, поетичності, молодості, любові, тому використовується письменником і як звертання: *І я ледве чую оте далеке його: «Діточки мої, соловейки!»* [2:53]. *Потім він називав нас орлятами, а мати – соловейками* [2:51], і як порівняння: *Ой сини, мої сини! Дітки мої, соловейки! Та чого ж так рано відспівали <...>* [2:51].

Ластівка – «чиста» пташка, наділена жіночою символікою. Вона приносить на своїх крилах радість-весну. Уважали, що там, де оселиться ластівка, буде щастя, бо, крім весни, із вирію вона приносить кохання-парування молоді, приплід худоби. І навпаки, якщо ластівки залишають будь-яку місцину, то слід чекати мору на людей. Восени ластівки ховаються в криницях. Предки вважали, що звідти через підземне царство їм ближче летіти до вирію. Ось чому в цю пору не вичищали криниць, аби не турбувати ластівок. За повір'ям, ластівка, яка влітає в оселю, де недавно був покійник, – це його душа. Часто ластівка слугує символом жінки – сестри, коханої і особливо матері.

О. Довженко подає образ ластівки в традиційному уявленні нашого народу. У його творах цей образ уособлює такі архетипові поняття, як *рідна домівка*: *Ластівок любив у клуні, деркачів – у лузі* [2:49]; *сім'я: Але ластовенята не падали. Пороззявлявши роти, вони жалібно пищали, а навколо кубла наді мною їхні батьки невпинно снували й носили їм комах* [2:46]; *гарна звістка: От коли б повипадали з кубла ластовенята. Я зараз же нагодував би їх мухами й хлібом, аби тільки ластівка бачила, на які діла я здатний, і розказала Суусу Христу* [2:46].

Ластівки змальовані як турботливі батьки, які піклуються про своє потомство: *невпинно снували й носили їм [ластовенятам] комах* [2:46]. Дієслова *снували, носили*, підсилені прислівником *невпинно*, підкреслюють турботу й піклування батьків-ластівок про своїх пташенят.

Горобець – проклята Богом пташка, яка символізує спритність, моторність і злодійство. Точніше, спритність і моторність горобець виявляє заради злодійства. О. Довженко подає мовний образ горобця і як порівняння: *Було як вилізуть всі четверо на тин, сядуть рядочком, як горобці, та*

як почнуть співати [2:51], і як уособлення рідної домівки (разом із домашніми птахами качками, гусьми, курми, півнем): *Поверх кути гною півень курку топче. Горобці на клуні. А я на лозі* [2:57]. – *Тах-тах! Тах-тах! – затахкали качки, засичали гуси, полякались кури, горобці хто куди – киши!* [26:54].

Назви птахів зозуля, перепілка, деркач, бугай, качка, нирець, курочка, чайка, кулик, вальдшнеп, кроншнеп, дупел репрезентують орнітологічну систему Полісся, проте не відзначаються частотним уживанням.

Зозуля, за народними віруваннями, має віщий дар і є передвісницею смерті або іншого лиха – хвороби, нещастя. Вона є уособленням суму і відвіства, весни і, водночас, нещастя, туги за минулим і страждань нерозважливої матері. Зозулі відводилася роль небесної ключниці, тому вона першою повертається з вирію й останньою відлітає.

У О. Довженка образ зозулі пов'язаний із розлукою: *Коло хати мати – зозуля кує мені розлуку* [2:64].

Деркач є символом дому, успіху та процвітання. **Перепел і бугай** асоціюються з ніччю, а також з удачею та весною: <...> *пахне болотом і травами, десь гукають, і зараз чую, деркачі й перепілки* [2:64]. *Почали гукати деркачі, перепел, бугай, це якась птиця* [2:68]. *Справді, два деркачі, що почали перегукуватися в траві над Десною раптом притихли <...>* [2:67]. *Або деркачі. То ж було як почнуть тобі деркати вночі, спати не можна <...>* [2:67].

Орнітоніми качка, нирець, курочка, чайка, кулик, вальдшнеп, дупел, кроншнеп характеризуються поодиноким використанням: *Внаслідок такої діалектики природи всі качки,*

нирці, курочки, чайки, все наше птаство влізнавало його ще здалека і ховалось у ситняк або у воду, під латаття [2:70]. *І цілком зрозуміло: всяке дрібне птаство, як-от: деркачів, перепілок, куликів, курочок – можна було викосити косою в траві, якщо підвернеться, або ввіймати. А вже там про вальдшнепів, дупелів, кроншнепів – ніхто навіть не думав, що вони є взагалі на світі* [2:71]

Таким чином, для образної мовної системи О. Довженка характерними є орнітологічні назви, які асоціюються з рідною домівкою, оселею (голуб, ластівка, соловей, горобець, курка, півень, качка (домашня), гусак). Номени, що презентують орнітологічну систему Полісся (ворона, зозуля, перепілка, деркач, бугай, качка, нирець, курочка, чайка, кулик, вальдшнеп, кроншнеп, дупел) не відзначаються частотністю та використовуються в окремих текстах.

Назви птахів наділені у творах письменника загальноприйнятими характеристиками й відображають давні уявлення українського народу.

Орнітоніми найчастіше вживаються автором в образних порівняннях, характеристиках та звертаннях як засіб пестливого позначення людини (*діточки мої, соловейки, голубко, матінко моя сива*); сполучаються з дієсловами (*цебетати*), прикметниками (*сизенька*), займенниками (*моя, мої*).

Багатогранність мовного світу О. Довженка-письменника є джерелом для окремих докладних етнокультурних, лінгвопоетичних та стилістичних досліджень.

Література

1. Войтович В. Українська міфологія / В. Войтович. – К. : Либідь, 2002. – 664 с.
2. Довженко О. П. Зачарована Десна / О. П. Довженко // Твори : в 5 т. / О. П. Довженко. – К. : Дніпро, 1983. – Т. 1. – С. 36–81.
3. Довженко О. П. Земля / О. П. Довженко // Твори : в 5 т. / О. П. Довженко. – К. : Дніпро, 1983. – Т. 1. – С. 108–135.
4. Довженко О. П. Мати / О. П. Довженко // Вибрані твори / О. П. Довженко. – К. : Дніпро, 1971. – С. 225–230.
5. Довженко О. П. Повесть полум'яних літ / О. П. Довженко // Кіноповісті. Оповідання / О. П. Довженко. – К. : Дніпро, 1986. – С. 249–342.
6. Костомаров Н. И. Об историческом значении русской народной поэзии / М. Костомаров // Слов'янська міфологія. Вибрані праці з фольклористики й літературознавства. – К. : Либідь, 1994. – С. 44–200.
7. Культурология. XX век : Энциклопедия в 2 т. / [гл. ред., сост. С. Я. Левит]. – СПб. : Университетская книга; ООО «Алтея», 1998. – Т. 1. – 1998. – 447 с.
8. Юнг К. Г. Человек и его символы / К. Г. Юнг. – СПб. : Б.С.К., 1996. – 454 с.